

АНГЛИЯ, БЪЛГАРИЯ И ДАРДАНЕЛСКАТА ОПЕРАЦИЯ (май—октомври 1915 г.)

ИВАН ИЛЧЕВ

Рецензент: *Милчо Лалков*

Редактор: *Милен Семков*

Иван Илчев. АНГЛИЯ, БОЛГАРИЯ И ОПЕРАЦИЯ НА ДАРДАНЕЛЛАХ
МАЙ — ОКТАБРЬ 1915 г.)

В настоящей статье рассматривается место Болгарии в политике Англии на Балканах летом 1915 г. На основании болгарских и английских архивных документов, современной прессы и существующей литературы приходится к выводу, что хотя иногда Форин офис льстит себя мыслью включить Болгарию в свою орбиту влияния, сознание трудностей, связанных с удовлетворением ее территориальных претензий, и страх послевоенного соперничества с Россией, блокируют инцидентные инициативы.

Автор считает, что окончательная ориентация Болгарии к Центральным силам происходит в июне 1915 г. Тогда Радославову и Фердинанду становится ясно, что несмотря на поражения Антанты на фронтах, она не может предложить ничего конкретного Болгарии.

Ivan Ilchev. BRITAIN, BULGARIA AND THE DARDANELLES OPERATION (MAY—OCTOBER 1915)

The article examines the place of Bulgaria in the British Balkan policy during the summer of 1915. On the basis of Bulgarian and British archival documents, the contemporary press and the existing literature, the conclusion is reached that although Foreign Office was tempted at some moments by the thought to include Bulgaria in its orbit of influence, the awareness of the difficulties connected with the satisfaction of its territorial claims and the fear of a post-war rivalry with Russia held up the incidental initiatives.

The author considers that the final orientation of Bulgaria towards the Central powers took place in June 1915 when it became finally clear to Radoslavov and Ferdinand that in spite of the defeats of the Entente at the fronts it cannot offer anything concrete to Bulgaria.

„БЪЛГАРСКОТО ЛЯТО“¹

В началото на май 1915 г. Грей пое инициативата за изготвяне на колективна нота на съюзниците до България. Преминаването към дипломатически натиск се диктуваше предимно от военните неуспехи на Антантата. Турците продължаваха да оказват твърда съпротива на десанта в залива Сулва на Галиполския полуостров. Британските войски се задържаха на два тесни плацдарма по бреговата ивица, но не съумяха да развият първоначалния си успех в дълбочина. Очертаващият се нов провал засили разногласията в правителството. След няколко дневни вътрешни борби вдъхновителят на операцията У. Чърчил трябваше да подаде оставка като военноморски министър, а либералното правителство бе заменено с коалиционно.²

И на Западния фронт опитът на съглашенските войски да вземат инициативата в свои ръце бе отблъснат. Нещо повече — германците пробиваха английската отбранителна линия при Ипър. Не бе по-добро и положението на изток, където русите след временните успехи през пролетта сега бързо отстъпваха под написка на кайзеровите армии.³ Привличането на Италия едва ли щеше да окаже непосредствено и съществено влияние върху развоя на бойните действия.

В така очертаната обстановка позицията на България придобиваше особено значение. Осигуряването на подкрепата ѝ ставаше по-наложително, а липсата на военни успехи трябваше да се компенсира със значителни обещания пред София. Това на свой ред създаваше впечатление, че се търсят дипломатически придобивки за сметка на военните поражения.

Появилата се още в края на март тенденция за търсене на пътища за усиление на дипломатическия натиск на Великобритания на Балканите бе затвърдена. Неблагоприятната за Антантата военна обстановка принуди Грей, който предпочиташе да преговаря едва когато има в ръцете си сигурни козове, да премине от думи към дела във взаимоотношенията си с България. В последните дни на април Грей и Хаджимишев се срещнаха във Форин офис. Разговорът се провеждаше по инициатива на българския пълномощен министър. Твърд привърженик на просъглашенска ориентация, той възнамеряваше да изтръгне някакви конкретни ангажменти от Лондон, които да му позволят да защити по-успешно тезите си пред Радославов и Фердинанд. И този път английският външен министър ловко се изплъзна. Според него, за да прави конкретни предложения, Антантата трябвало първо да забележи готовността за сътрудничество у българите. Все пак за първи път той намекна, че при определени условия въпросът за Кавала би могъл да бъде уреден съгласно българските очаквания.⁴

Обещанията на Грей вероятно бяха повлияни от нажежената обстановка на заседанието на правителството предишния ден. Чърчил, който лично беше най-ярко заинтересован от операцията на Дардане-

лите, импулсивно и емоционално обвини министъра на външните работи, че не схваща първостепенната необходимост от спечелването на България. Грей запази самообладание, но яростната атака на Чърчил не остана безрезултатна.⁵

По поръчение на Грей английският пълномощен министър трябваше да предаде на д-р В. Радославов съдържанието на разговора в Лондон. Той се интересува при какви условия България би се присъединила към Антантата. Радославов посочи спорната и безспорната зона в Македония и областта около Кавала. Бакс-Айрънсайд хладнокръвно отбеляза, че „това е прекалено, но може да представлява база за преговори“⁶. Отговорът не бе нещо повече от една учтивост. За всички, в това число и за българските политици, бе ясно, че Съглашението никога няма да упражни натиск върху Сърбия за отстъпване на спорната зона. След Междусъюзническата война този въпрос изобщо не стоял на дневен ред. Английската дипломация смяташе, че е решен окончателно, и не възнамеряваше да го повдига отново. Впрочем в по-нататъшните си взаимоотношения нито Радославов, нито Грей го засягаха.

Савински остро реагира срещу действията на британския пълномощен министър. Той бе на мнение, че тласкан от неприязън към българите, Бакс-Айрънсайд е провокирал Радославов да издигне неизпълнимы искания и отново го обвиняваше, че се бори против присъединяването на България и Румъния към Съглашението.⁷ Макар че мнението му бе продиктувано предимно от лична антипатия, той не беше далеч от истината. През февруари, март и април Грей нееднократно трябваше да съдържа антибългарските настроения на пълномощния си министър.⁸

Въпреки прекомерните от гледна точка на съглашенската дипломация претенции на българския министър-председател неговото изявление бе първото, в което се издигаха някакви искания при Антантата. То свидетелствуваше, че Радославов е в затруднение. Благодарение на редовните доклади на пълномощния министър в Рим и генералния консул в Милано правителството бе добре осведомено за политическите настроения в италианското общество и за скорошното присъединяване на Италия към Съглашението.⁹ Италианското участие по мнение и на българските военни едва ли щеше да повлияе съществено върху съотношението на силите, но щеше да има важен морален ефект. Въпреки настойчивите призови от Виена и Берлин Радославов не бързаше да подпише исканата от тях военна конвенция. Буриан се оплакваше от „липсата на отговор“ и твърдеше, че „време е на колебание-то да се тури край, ако искаме да вършим сериозна работа“.¹⁰

И турците не се чувствуваха достатъчно сигурни. В докладите си Колушев предсказваше, че скоро Дарданелите ще паднат и трябва да се използва благоприятният момент, за да се превземе Източна Тракия.¹¹ Според свидетелството на американските дипломатически представители в Цариград в младотурските управляващи среди настъпила паника, когато се разбрало, че българското правителство е наредило на българчетата в Роберт колеж да се завърнат преди края на учебната година.¹²

От тези дни идва и едно непотвърдено другаде свидетелство на американския пълномощен министър за Сърбия, Румъния и България Ч. Випичка, чието седалище беше в Букурещ. Той твърди в мемоарите си, че по поръчение на Радославов бил преговарял за сключване на петстотинмилионен заем с американски банкери за нуждите на българското съкровище.¹³

Дори и в опасенията си българският министър-председател не беше последователен. Наред с проявите на известно сближение със Съглашението в навечерието на решителните преговори той премести от Париж в Рим Д. Станчов — един от най-твърдите привърженици на антантофилска ориентация. В Ке д'Орсе смяната му бе изтълкувана като враждебен акт, опит за парирание на евентуалните преговори.¹⁴

Очевидно Радославов бе уведомил за разговора си с Бакс-Айрънсайд Министерския съвет или поне някои от по-изтъкнатите либерали. Само след няколко дни при английския пълномощен министър се появи д-р Н. Генадиев. Неговите външнополитически симпатии бяха претърпели определено развитие в посока към Антантата след обиколката му из западноевропейските страни. Това се отрази и на страниците на в. „Воля“. Там внимателно се препоръчваше сближаване със Съглашението, естествено ако то гарантира удовлетворяване на основните български искания.¹⁵ В британската легация Генадиев съобщил, че България неминуемо ще се присъедини към Антантата. Според него правителството не разчитало сериозно на спорната зона в Македония, но настоявало да получи Кавала, Сяр и Драма, за да построи удобна и икономически изгодна железопътна линия до Егейско море. Изглежда, че той е уведомил Бакс-Айрънсайд и за доклада, който бе направил в Министерския съвет след завръщането си през март, и за препоръките, които бе отправил към Радославов. Накрая Генадиев се задължи да предупреди английската легация при настъпване на подходящ момент за преговори.¹⁶

За проведения разговор бяха известни министрите на външните работи на всички държави от Съглашението. Макар и да не бе вече член на правителството, Генадиев бе шеф на една от партияте, които влизаха в него и мнението му би могло да се разглежда като полуофициално.

Сега е трудно да се съди доколко постъпката на Генадиев е била плод на лична инициатива. Вече бяха започнали разприте в народнолибералната партия, които щяха да доведат фактическото ѝ разцепление, но представителите на Антантата, които едва ли бяха дотам добре запознати с вътрешните борби сред либералите, приемаха посещението като начин за неофициална изява на възгледите на самия Радославов. Във всеки случай в огромния меморандум за английската политика на Балканите, изготвен през юли 1915 г., Фишморис, подкрепян от Грей, твърдеше, че постъпката на Генадиев е изиграла решаваща роля за формулирането на предложенията на Форин офис пред София.¹⁷

Под въздействие на думите на Генадиев Сазонов поискал да се упълномощи Савински да предложи на българското правителство безспорната зона в Македония, Кавала със Сяр и Драма и Източна Тракия до линията Енос — Мидия в случай на незабавната му намеса на страната на Антантата. Френският министър на външните работи Дел-

касе одобри руското предложение, макар и да смяташе, че с връчването на подобна нота трябва да се изчака до официалното влизане на Италия във войната.¹⁸

На 19 май 1915 г. Грей реши, че е настъпил подходящият момент за официално предложение пред България. На базата на идеите на Сазонов и един мемоар на Фицморис във Форин офис бе изготвен подробен проект. Според схващанията на английския министър на външните работи нотата трябваше да се връчи от Бакс-Айрънсайд, а към постъпката му следваше да се присъединят и представителите на Русия и Франция в София. До този момент Грей винаги отстъпваше инициативата на Сазонов, тъй като по негова преценка нямаше голяма вероятност България да бъде спечелена и Русия да засили политическото си влияние на Балканите. Сега когато във Форин офис сметнаха, че са се появили първите реални перспективи за успех, той прояви претенции да поведе преговорите със София.

В нотата се предвиждаше веднага след намесата си във военните действия България да получи Източна Тракия до линията Енос — Мидия. Безспорната зона в Македония тя трябваше да получи след войната, и то при условие, че Сърбия придобие съответни компенсации в Босна и Херцеговина, а в София се задължат да не окупират посочената територия до сключването на мира. Съюзните държави щяха да се „задължат да употребят влиянието си“ пред Гърция, за да отстъпи Кавала на България, разбира се, при условие, че тя получи съответни териториални придобивки в Мала Азия. На България се предлагаше финансова помощ на изгодни условия.¹⁹

Френското и руското министерства на външните работи с готовност откликнаха на британския проект. Те не закъсняха да посочат в недостатъците на английските предложения: условия характер на обещанието за Кавала и премълчаването на въпроса за Добруджа. Сазонов по-специално предложи да се гарантира както цялата област около Кавала, така и възвръщането на цяла Южна Добруджа без Силистра, още повече, че румънците бяха изказали готовност да върнат доброволно на България част от областта.²⁰ Мнението му бе подкрепено и от тримата дипломатически представители на Антантата в София.²¹ Въпреки това Грей отказа да включи в проекта си по-твърда гаранция за Кавала и макар да се съгласи да не се отминава въпросът за Добруджа, се постара да му придаде възможно най-неангажираща форма.²²

Бързайки да връчат нотата в промеждутъка между официалната намеса на Италия във войната и първия сблъсък на италиански с австрийски войски, дипломатите на Съглашението необичайно бързо постигнаха компромис и съгласуваха окончателния текст на нотата. На 29/16 май 1915 г. пълномощните министри на Великобритания, Русия и Франция връчиха поотделно на д-р В. Радославов заявления със следния текст:

„Правителствата на четирите съюзни сили решиха да направят на царското българско правителство следните изявления, ако то е готово да влезе в действие срещу Турция с всичките си въоръжени сили:

1. Съюзните сили се съгласяват на незабавна окупация от страна на България до линията Енос — Мидия, която ще стане българско владение.

2. Съюзните сили гарантират на България накрая на войната владението на частта от Македония, разграничена:

а) на север и запад с линията Егри паланка, Сопот на Вардар и Охрид, включително градовете Егри паланка, Велес, Охрид и Битоля; б) на юг и изток със сегашните сръбско-гръцка и сръбско-българска граница.

Това задължение е обусловено със следните условия:

а) Сърбия ще получи справедливи компенсаци в Босна, в Херцеговина и на Адриатическия бряг; б) България не ще направи никакъв опит до сключване на мира за окупиране на каква и да е част от поменатата по-горе територия.

3. Съюзните сили се задължават да употребят всичките си усилия пред гръцкото правителство да осигури отстъпването на Кавала на България. Тъй като за това съюзните сили ще трябва да бъдат в положение да предложат на Гърция справедливи компенсаци в Мала Азия, българската войска ще трябва да влезе в действие срещу Турция.

4. Съюзните сили са разположени да благоприятствуват преговорите, които България и Румъния биха искали да почнат, за да уредят въпроса за Добруджа.

5. Съюзните сили се задължават накрай да доставят на България всяка финансова помощ, от която тя би имала нужда.²³

Нотата представляваше повратен момент във взаимоотношенията на Антантата с България. За първи път от началото на войната представителите на Съглашението предлагаха срещу участието на български войски в сраженията с турците територии, които, макар и ненапълно, по поне в общи линии покриваха българските претенции. Но в текста на нотата ясно личаха колебанията и непоследователността на трите държави. Ето защо техните дипломатически представители в София, най-добре запознати с политическата ситуация на Балканите, с настроенията както на правителството на Радославов, така и на опозицията, не вярваха в успеха на инициативата. Бакс-Айрънсайд, меланхолично отбеляза, че след тежкото руско поражение при Ковно (Каунас) в най-добрия случай Антантата би могла да се надява да не получи пряк отказ.²⁴

Щом разбраха за постъпките в София, в съседните балкански държави реагираха с негодувание. Най-силно бе възмущението в Сърбия. Веднага след намесата на Италия във войната българският помощен министър в Ниш бе донесъл, че най-голямото желание на сръбските управляващи кръгове е „България да запази докрай своя неутралитет или поне да го запази, докато съюзниците превземат Дарданелите, та да не добие никакво право на компенсация от страна на Сърбия“²⁵. Сега сръбските държавници виждаха как плановите им се рушат.

Уведомен за съдържанието на нотата, Пашич категорично отказа каквито и да било отстъпки и протестира срещу намерението на Съглашението „да предлага и обещава територии, влизащи в Сърбия“²⁶. „Всеки член на Скупщината и всеки сръбин — заяви той — по-скоро

ще предпочете да загине заедно със Сърбия, отколкото да направи отстъпки в полза на българите, които колят и изгарят живи сърби.“ „Вие разпъвате Сърбия — възкликна той патетично пред княз Трубецкой, — в най-критичната и тежка минута я ампутирате.“²⁷ Нееднократните настойчиви молби на пълномощните министри на Антантата в Ниш не помогнаха. Пашич заплашваше, че ще подаде оставка. Впрочем в руското Министерство на външните работи сериозно се обсъждаше подобна перспектива. Стигна се до извода, че ако това се окаже единственият път България да се намеси във войната, съюзниците трябва да тръгнат по него.²⁸

Сръбският дипломатически представител в Лондон М. Бошкович се опитваше да убеди Грей, че исканите от Сърбия отстъпки са прекомерни. Според него кралското правителство било готово да преговаря за територията по водораздела между Брегалница и Вардар.²⁹ Грей не отстъпваше. И Баучер се опитваше да окаже въздействие върху сърбите. Той отива специално в Ниш, за да разговаря с Пашич, но не постигна никакви резултати. На 10 юни сръбският министър-председател връчи на пълномощните министри на Съглашението официалния отказ на своето правителство да приеме предложенията му.³⁰

С протест излезе и правителството на Гърция. Съвсем справедливо Гунарис си задаваше въпроса, по силата на какви договори и споразумения Антантата си присвоява правото да се разпорежда с територията на една неутрална страна. Той не само категорично отказваше да прави каквито и да било отстъпки в Източна Македония, но и се обявяваше против евентуалното преминаване на безспорната зона в български ръце.³¹ Макар английското правителство да приемаше спокойно сръбските протести, реакцията на Гърция предизвикаваше сериозна загриженост в Лондон. Пред съюзниците си Грей, се опитваше да омаловажи изявленията на Гунарис, в английското Министерство на външните работи трескаво търсеха начин да успокоят гръцкото обществено мнение. Съответно инструктиран от Грей, английският пълномощен министър в Атина Ф. Елиът опроверга мнението, че държавите от съглашението „имат намерение или са поели задължение да отстъпят Кавала“³². Въпреки недоволството на Сазонов и френският министър на външните работи се присъедини към англичаните.³³ Така Великобритания и Франция си оставяха отворена вратичката и в Атина.

Както се очакваше, в Букурещ реагираха спокойно на нотата от 29 май. Правителството на Братияну не счете за нужно да излиза с никакво официално заявление.³⁴

Предложенията на Съглашението дойдоха в тежък за либералния кабинет момент. Засилваха се разприте в редовете на народнолибералната партия, където Генадиев застъпваше просъглашенска ориентация. Срещу него се появи вторият човек в партията — Д. Петков. Неговите привърженици обявиха, че в „Воля“ се е превърнал в личен орган на Генадиев, и възобновиха издаването на „Нов век“. Съвсем реална бе опасността от разцепление на партията, нещо, което автоматически щеше да доведе до гласуване на недоверие на правителствената коалиция в Народното събрание.³⁵

Формулировката на нотата не бе особено удачна и будеше сериозни подозрения. Преди всичко предлаганите придобивки в Македония се поставяха в пряка зависимост от териториалното разширение

на Сърбия. Подобна редакция щеше да срещне несъгласието на военните среди, които не можеха да забравят поражението от лятото на 1913 г. Радославов, а и цялото българско общество искаха да получат признание, че териториите, за които претендира България, са нейни по историческо и етнографско право и трябва да ѝ бъдат върнати. Още по-несполучлива беше точка трета. Според нея Гърция щеше да получи компенсации в Мала Азия срещу неутралитета си, докато България трябваше да се сражава за тях.

По-разгърната обосновка на съображенията, ръководели либералите при разглеждане на предложенията на Антантата, се дава в спомените на Д. Петков. Той посочва, че министрите: 1) не се надявали, че след победоносна война Сърбия ще отстъпи исканите територии, а великите сили едва ли ще воюват с нея, за да я принудят да изпълни поетите от тях обещания; 2) условният характер на обещаните придобивки; 3) съвсем неясното и мъгляво споменаване за Добруджа.³⁶

Д. Петков „забравя“ една подробност, която добре би трябвало да знае в качеството си на министър. Докато преди подаването на нотата на Съглашението Берлин и Виена „гарантираха на България всичко, което бихме завзели с оръжие“, само след няколко дни обещаваха цяла Македония срещу българския „благоволителен“ неутралитет.³⁷ При това положение само много голяма победа на Антантата можеше да разколебае решимостта на кабинета на д-р Радославов да запази неутралитет до по-добри дни.³⁸

Периодът на обмисляне на отговор продължи около две седмици. През това време Радославов бе подложен на силен натиск от дипломатите на Съглашението. При Хаджимишев, който впрочем не се нуждаеше от увещания, идваха лорд Брайс, бивш председател на Балканския комитет и дългогодишен английски посланик в САЩ, и Н. Бъкстон. Те настояваха да не се пропуска благоприятният момент за обединение на българския народ. С резолюция в подобен смисъл излезе и Балканският комитет.³⁹ По предложение на Савински дипломатите на Антантата започнаха да обмислят планове за подкупване на някои от по-видните български държавници.⁴⁰ На свой ред фелдмаршал Киченер настояваше на Фердинанд да бъде предложена голяма сума и да му се гарантира короната, ако заеме страната на Съглашението.⁴¹

Правителството бе подложено на силен натиск и в страната. Опозицията, която бе известена за съдържанието на предложенията вероятно от самите дипломатически представители на Антантата, с които поддържаше тесен контакт, развила бясна кампания.⁴² Народняците и прогресивнолибералите призоваваха Фердинанд да не пропусне подходящия момент.⁴³ Проведоха се преговори за свикване на общо събрание на оппозицията което да набележи насоките на дейността ѝ. Поради отказа на широките социалисти да участвуват идеята пропадна.⁴⁴ Партията на Стоян Данев възобнови лозунга за замяна на либералното с коалиционно правителство.⁴⁵ В постъпките и думите на лидерите на буржоазните и дребнобуржоазните опозиционни партии обаче прозираше известна колебливост. Очевидно и те не бяха напълно доволни от предложенията на Съглашението. Затова Радославов не обърна внимание на протестите им, а той беше подкрепен и от националсоци-

листическите среди. След няколкомесечно мълчание, вероятно подпомогнат от германско злато, се раздвижи и Българският народен комитет. Дейците му провеждаха митинги, връчваха мемоари на дипломатите от страните на Антантата, в които настояваха за предварителна окупация на Македония.⁴⁶

На 14 юни съглашенските дипломати получиха отговора на българското правителство. В него колективните предложения се окачествяваха като не съвсем ясни. Затова Радославов искаше да се доуточни: 1) какви компенсации трябва да получи Сърбия, за да предаде на България безспорната зона в Македония; 2) каква територия ще обхваща хинтерландът на Кавала и колко голяма трябва да бъде съответната област в Мала Азия, която Гърция ще получи в замяна; 3) на какви начала ще се водят преговорите за Добруджа между Румъния и България.⁴⁷

Нотата не направи изненадващо впечатление в столиците на Антантата. Макар и очаквани, въпросите на либералите изправяха пред големи затруднения Русия, Великобритания и Франция. Никълсън заяви веднага, че решително не харесва българския отговор, който явно има за цел да протака преговорите и да постави в затруднено положение пред Сърбия, Гърция и Румъния съюзните държави. А пред Бекендорф сподели, че не бивало да се „бърза твърде много с по-нататъшни разяснения пред българите даже в пределите на възможното.“⁴⁸

Гледната точка на Делкасе и Сазонов първоначално не съвпадат с английската. И те не бяха доволни от декларацията на Радославов, но искаха да се отговори бързо, за да не се позволи на либералите да извъртат безкрайно.⁴⁹ Скоро обаче приемаха мотивировката на англичаните. За да отговори задоволително на българските въпроси, Съглашението трябваше да конкретизира бъдещите придобивки на съседките на България. При създалите се условия това бе невъзможно — твърде много все още неизвестни фактори можеха да се намесят в разрешаването на политическите спорове.

В продължение на месец и половина между Лондон, Петербург и Париж циркулираха проекти за отговор на българските искания. Всички редакции включваха в рамките на предвижданите отстъпки Източна Тракия до линията Енос—Мидия и безспорната зона в Македония. Различията идваха предимно във връзка с Добруджа и преди всичко с областта на Кавала.

Първоначално в Петроград искаха да гарантират твърдо, че на България ще бъде възвърната Добруджа според границите, определени в Петербургския протокол от 1913 г.⁵⁰ Поставен пред съпротивата на Лондон и Париж, Сазонов бързо се ограничи с връщането на Добрич и Балчик. Нежеланието на Форин офис и Ке д'Орсе да обещават големи отстъпки за сметка на Румъния се дължеше на преговорите, които в момента се водеха с Братнату.⁵¹ Макар румънски държавници нееднократно да бяха намеквали, че техните стратегически интереси не са насочени на юг, а към Централна Европа и Бесарабия, смяташе се, че моментът не е от най-подходящите, за да се повдига въпросът. А ако в Букурещ се съгласеха пред България да излязат открито на страната на Антантата, то и цената, която трябваше да се плати в София, щеше да стане по-малка.

Много по-големи затруднения възникваха по въпроса за Кавала. Руският министър на външните работи, който се опасяваше от евентуалното следвоенно съперничество с Гърция в района на Източното Средиземноморие, бе склонен да даде възможно най-широко тълкуване на областта около пристанището. Делкасе, който признаваше първостепенното значение на българското участие, го подкрепяше и даже споделяше мнението си, че на Гърция трябва да се каже „да върви по дяволите“⁵². Грей не желаше да се засилва натиска върху Англия. Английското правителство имаше свои съображения във връзка с българските пратеници към Беломорието. То отбягваше да възприеме френските и руските съображения. Във Форин офис се надяваха, че предстоящите парламентарни избори в Гърция ще доведат Венизелос отново на власт. Да се упражнява натиск върху Гунарис по тази обстановка би имало само отрицателни последици, тъй като той не би се поколебал да използва исканията на Съглашението като оръжие за политическото дискредитиране на противника си. И след изборната победа на Венизелос положението в Атина не се промени съществено. Сондиран от Елнът, новият министър-председател декларира, че при определени условия би могъл да отстъпи Кавала, но не и Сяр и Драма.⁵³

Силен натиск за отстъпки според Грей можеше да се упражни единствено върху Пашич, още повече, че Сърбия беше единствената балканска държава, пряко заплашена от България. В това отношение Лондон намира подкрепата на Париж и Петроград. Въпреки известни нюанси в поведението на Грей, Делкасе и Сазонов, дължащи се на различните интереси на трите държави в Ниш, те споделяха убеждението, че от Сърбия най-вече зависи поведението на Радославов.

Към края на юни 1915 г. Грей се върна към старата си колеблива политика. Във Форин офис се засилваха съмненията, че България може да бъде спечелена за каузата на Антантата. В изпращаните до Русия и Франция последователни проекти за отговор все по-ограничено се тълкуваха обещанията, дадени на 29 май. При подготовката им Грей прие за аксиома, че не бива да се дават много разяснения. От една страна, смяташе се за преждевременно да се определят бъдещите граници. От друга страна, ако българското правителство отхвърлеше предлаганите условия, самото им разгласяване би създало неблагоприятно впечатление в Сърбия, Гърция и Румъния.

Тези убеждения бяха залегнали в първия проект, предложен от Грей на вниманието на Делкасе и Сазонов. Според него държавите от Съглашението не считали за възможно да се определят предварително бъдещите граници на страните, участващи във войната.⁵⁴ В окончателния си вид новият проект представляваше голяма крачка на зад в сравнение с нотата от 29 май. Без да се разширяват или конкретизират отстъпките за България, сега се предвиждаше разширяване на компенсациите за Сърбия. Вместо за „справедливи компенсации в Босна, Херцеговина и на Адриатическия бряг“ се утвърждаваше, че за да направи исканите отстъпки, сръбското правителство трябва да получи като минимална компенсация „Босна и Херцеговина и част от Адриатика“.⁵⁵ Това можеше само да подсили страховете на българските държавници, че политиката на Съглашението цели една велика Сърбия,

която би разрушила равновесното на Балканите. Не се определяше хинтерландът на Кавала. Той се поставяше в зависимост от размера на областта, която Гърция би получила в Мала Азия, макар именно това да не се доуточняваше. Единственият положителен от българска гледна точка момент бе, че се възприемаше идеята за българо-румънски преговори за цялата територия, отстъпена по Букурещкия договор.⁵⁶

Английският проект срещна неодобрението на Русия и Франция. И двете държави настояваха за по-убедителни гаранции за областта около Кавала, макар Делкасе да се колебаеше да обещава толкова обширни придобивки в Добруджа.⁵⁷

Не по-малко остра бе реакцията в самия кабинет. Гръмогласно протестираха срещу измененията, направени във Форин офис, Чърчил, Лойд Джордж и Мастерман. Чърчил възкликна емоционално: „Тя (България — б. а., И. И.) е истинската цел и чак когато разберем със сигурност, че няма да се присъедини към нас, чак тогава трябва да вземем пред вид гръцките и сръбските интереси.“ Обявявайки се против стремежа на Грей „да омаловажава определените предложения, които ѝ бяха направени“, той заключава: „Засега ние сме в българския лагер, нека да останем в него. България струва колкото всички останали, взети заедно, и тя може да включи и останалите.“⁵⁸ При това Чърчил, който добре съзнаваше, че настроенията на София зависят преди всичко от положението на фронтовете и особено от развитието на операцията при Дарданелите, настояваше английските обещания да бъдат подсилени с активни настъпателни действия на полуостров Галиполи.⁵⁹ И Киченер застъпваше идеята за големи отстъпки пред София. В обширен анализ на ситуацията по фронтовете, представен на Военния съвет, той твърдеше, че единствената реална опасност за Съглашението през 1915 г. е евентуалният разгром на Сърбия при намесата на България. Затова България трябваше да бъде спечелена „на всяка цена“.⁶⁰ Подобно становище застъпваха и някои кръгове в самото Министерство на външните работи.⁶¹

Според Чърчил и Лойд Джордж на България трябваше да се предложи възможно най-високата цена, главно за сметка на Гърция. Те възобновиха и неофициалните си контакти с Хаджимишев. На 7 юли Бъкстон организира нова среща на българския пълномощен министър, този път освен с Чърчил и с министъра на колонии Бонар Лоу и с министъра на вътрешните работи Саймън. Разговорите се проведоха в тежка и напрегната обстановка. Обещанията към България се редуваха със заплахи. Накрая срещата приключи без резултат.⁶²

Въпреки разногласията в правителството Грей не се отказваше от тактиката на ограничаване на предложенията от 29 май. След министерската криза от май мнението на Чърчил, макар и подкрепено от някои от най-близките сътрудници на Грей, нямаше предишната тежест, а Киченер никога не бе смятан за капацитет по външнополитическите въпроси.

Английският външен министър е подложен на натиск и от извънправителствените сфери. Балканският комитет гласува нова резолюция, в която призовава балканските държави към взаимни отстъпки, за да бъде възстановен Балканският съюз. Пред Грей дейците му

настояваха да се положат всички усилия, за да се удовлетворят справедливите искания на българите. Статии в този смисъл излизаха в почти всички по-важни британски ежедневници.⁶³ Широко разпространеното убеждение, че Бакс-Айрънсайд не е съумял да се справи достатъчно добре и компетентно със задачите си, принуди английския министър на външните работи да го замени с Хю О'Берн. Той бе работил дълги години в Петроград и се намирал в добри отношения с руските дипломати. Смяната на „известния сърбофил“ Бакс-Айрънсайд направи добро впечатление сред просъглашенските среди в София⁶⁴, но дойде късно, за да опвиляе върху развоя на събитията.⁶⁵

Въпреки увещанията от различни страни Грей става все по-непреклонен. Вместо отстъпки той опитваше да заплашва София. По повод контрабандата за Турция във Форин офис заявиха на Хаджимишев, че „английското правителство съобщава, че ще бъде принудено да измени досегашното си поведение спрямо стоките за България, докато не получи задоволителни обяснения за допуснатите нарушения“.⁶⁶ Той не само не бе съгласен да се обещае на България цялата територия около Кавала, но държеше в текста на нотата да се подчертае, че и Гърция има право на част от Източна Македония.⁶⁷ Отказа се и от предложението си за връщане на цяла, отстъпена по силата на Букурещкия договор Добруджа. Според новото му становище връщането на Добрич и Балчик би представлявало приемлива основа за преговори. Под руско настояване бе включена и заплахата, че ако България в най-скоро време не влезе във войната, предложенията ще загубят силата си.⁶⁸

В резултат на едномесечно обмисляне бъдещата нота придоби такъв вид, че Грей с основание се опасяваше да я връчи в София. А и споровете в правителството ставаха все по-остри. Английският външен министър не криеше убеждението си, че е по-вероятно Румъния, а не България да се включи във войната и с това оправдаваше предпазливостта си към предложенията, засягащи румънска територия.⁶⁹ Той излагаше възгледите си и на срещата на министрите на външните работи на страните от Антантата в Кале.⁷⁰ Още по-неприятно към българските искания се отнасяше лорд Крю, който при честите му боледувания през лятото на 1915 г. го заместваше. Той предупреждаваше, че единственият резултат от отстъпките в полза на България ще е нова балканска война.⁷¹

Грей знаеше, че българските стремежи са насочени преди всичко към Македония. Той се надяваше, че безспорната зона, даже и без Кавала, би могла ако не да спечели България, то поне да запази неутралитета ѝ. В пространен меморандум до сър Де Гра, английски пълномощен министър в Ниш, Грей посочваше, че според единодушното становище на британските учени и общественото мнение в страната земите в безспорната зона са български по симпатии и национална принадлежност и че без предаването им под контрола на българската администрация на Балканите няма да настъпи траен и справедлив мир. Той намекваше смътно за амбициите на Сърбия да постигне южнославянско единство и предупреждаваше, че за да се вслуша английската общественост в тези призови, кралското правителство в Ниш трябва да отстъпи.

Руският дипломатически агент в Атина Демидов реагира остро. В докладна записка по повод меморандума, той твърдеше, че англича-

ните се стремят да разширят границите на България, за да противодействуват на руското влияние в областта на Проливите.⁷² Мотивите на Форин офис бяха доловени вярно от Демидов, но в момента Сазонов преследваше единен курс с Грей. Близките изгоди засенчваха бъдещите опасности. Руската армия отстъпваше пред германците и австрийците в Полша и Галиция и за да се отслаби техният натиск в Петроград, Русия отчаяно се нуждаеше от благоприятното развитие на политическата обстановка на Балканите.

През целия юли Грей не успя да реши кой е най-ефективният начин за въздействие върху българите. Той възнамеряваше да изчака с постъпките в София, като само заплаши Радославов, че ако България не се включи във войната в най-скоро време, обещанията ще загубят силата си. Забавянето бе свързано и с разработването на крупна военна операция на Проливите. Съпротивата на турските войски най-накрая може и щеше да бъде преодоляна. Неслучайно в един от английските проекти се подчертаваше, че ако българската армия закъснее и се намеси чак след форсирането на Проливите от британската флота, в София няма да получат толкова благоприятни условия.⁷³ Завършваше и голямата кампания за привличане на Румъния. Братиану ясно показва, че не гори от желание да се присъедини към Антантата, преди да бъдат удовлетворени румънските амбиции в Бесарабия и Буковина.⁷⁴ Русите не бяха склонни да удовлетворят прекалените румънски стремежи, а съюзниците им се опасяваха да оказват прекалено силен натиск върху Петроград при създадалата се тежка военна ситуация. Постепенно Грей се примири с румънския неутралитет, но продължаваше да избягва въпроса за Добруджа в преговорите с България.

Както винаги, когато руските армии отстъпваха, руските дипломати бяха готови да се намесят по-активно в борбата за изтръгване на отстъпки от Сърбия. Сазонов предложи частта от безспорната зона в Македония на изток от река Вардар да бъде окупирана от съюзнически войски като гаранция, че цялата зона ще премине в български ръце след войната. Според него окупацията трябваше да се извърши от френски и английски части.⁷⁵

Това бе една от най-реалистичните идеи на съглашенската дипломация, но до нея се стигна твърде късно, за да се мисли за практическото ѝ реализиране. А и Грей не желаше Русия да стои настрана. Тогава щеше да излезе, че докато Великобритания и Франция настояват за окупация на Македония, единствено Русия защитава интересите на Сърбия. Всяка акция трябваше да бъде съвместна. В противовес той издигна идеята, че нищо не трябвало да се прави без съгласието на сърбите, още повече, че руското отстъпление направило Пашич сговорчив.⁷⁶ Това бе далеч от истината, нещо, което доказа и мисията на външнополитическия редактор на в. „Таймс“ В. Чирол в София и Ниш. След разговори с българските държавници английският журналист се убеди, че без твърда и реална гаранция за безспорната зона България никога няма да застане на страната на Антантата.⁷⁷ Сръбският министър-председател и престолонаследникът Александър обаче останаха глухи за доводите му.⁷⁸ Дори черногорският крал Никола призова Пашич да направи необходимите отстъпки в Македония,

но това само можеше да затвърди в Ниш старото убеждение, че ръководен от теснодинастически съображения, той не желае прекомерното усиляне на Сърбия.⁷⁹

Докато между столиците на съглашенските държави се разменяха десетки послания, обстановката в България продължаваше да се развива неблагоприятно за тях. Необезпокоявана, в страната се разгръщаше пропагандата на германската кауза.⁸⁰ Някои от по-големите софийски и провинциални вестници бяха подкупени.⁸¹ Новините са развитието на военните действия произхождаха предимно от германски агенции.⁸²

През лятото на 1915 г. народнолибералната партия се разцепи окончателно. На страниците на в. „Нов век“ крайните германофили излязоха с откровена експанзионистична програма. Привържениците на Д. Петков декларираха, че макар и да били привърженици на българския неутралитет, твърдо вярвали в крайната победа на Германия. Те също изявяваха готовност да тръгнат със Съглашението, но само ако то предостави на България цяла Македония, Добруджа, Тракия и Моравско, за да се установи пряка териториална връзка с Австро-Унгария.⁸³ Между групировките на д-р Н. Генадиев и Д. Петков се водеше остра борба за влияние сред членската маса. За да обосноват схващанията си и двете привличаха авторитета на Ст. Стамболов.⁸⁴

В страната се водеше истинска памфлетна война. Политически дейци, любители-политикани, военни, журналисти — всички призоваваха, предупреждаваха, заплашваха и държаха да оповестят мнението си за пътя, който България трябва да поеме. Безпощадно се бореха противоположни становища.⁸⁵ Вече не ставаше въпрос, дали България да се намеси във войната, а на чия страна да се намеси. Привържениците на всички буржоазни и дребнобуржоазни партии смятаха, че е настъпил моментът за осъществяване на националните стремежи. Даже в „Мир“ Г. Маджаров предупреждаваше, че „можем да осъмнем някой ден пред безвъзвратно заминалия трен“⁸⁶.

Единствено БРСДП (т. с.) и БЗНС продължаваха да отстояват необходимостта от пълен и безусловен неутралитет. БРСДП (т. с.) организираше масови антивоенни митинги из страната, на които ораторите призоваваха за федерация на балканските народи. В редица статии Д. Благоев разобличаваше империалистическата същност на войната.⁸⁷ Тесняците взеха участие и във Втората балканска социалдемократическа конференция в Букурещ.⁸⁸ На XXI конгрес на БРСДП (т. с.) през август 1915 г. В. Коларов изнесе доклад за войната и делегатите единодушно приеха резолюция, насочена срещу нея.⁸⁹ Ръководителите на БЗНС, макар също да смятаха, че времето за решаването на националния въпрос е дошло, настояваха за преговори и с двете групировки за излизане от кризата на Балканите по дипломатически път.⁹⁰

Дори и съглашенофилската опозиция недоумяваше пред колебанията на Антантата. Въпросите, които Радославов беше отправил на 14 юни, се окачествяваха като „разумен дипломатически акт“⁹¹. Продължителното мълчание, последвало българската нота, сериозно обезпокои застъпниците на просъглашенската политическа линия. Постепенно се налагаше идеята, че за да се намеси България във войната,

трябва да получи от Антантата реални гаранции под формата на окупация на Македония от български или поне от съгласенски войски. Идеята бе лансирана първоначално във в. „Воля“⁹². Скоро тя бе подета и от буржоазните опозиционни партии. Народната, прогресивнолибералната и демократическата партии негодуваха при явната неспособност на Антантата да наложи волята си на Сърбия и Гърция. На бала, даден в чест на новия английски пълномощен министър, лидерите на опозицията твърдо поставяха искането си за предварителна окупация на Македония.⁹³

Недоверие вдъхва и продължителното бездействие на английските и френските армии, които безучастно наблюдаваха как руските им съюзници отстъпват на стотици километри под напора на германско-австрийските войски.

Погълнати изцяло от грижата за пряко въздействие върху правителството на Радославов, държавите от Антантата бяха подценили обработката на общественото мнение в България и неблагоприятните резултати бяха налице. Макар още от началото на войната руското правителство да бе отпуснало известни суми за поддръжка на някои вестници, едва през лятото на 1915 г., когато бе вече твърде късно, тази дейност прие широки размери. На фона на огромната германска пропаганда съгласенската кауза изглеждаше безпомощна. През юли-август министрите на външните работи на Великобритания, Русия и Франция обмисляха възможностите за засилване на пропагандата в България, като се свържат с повече български политици и окажат почувствителна подкрепа на благосклонния към Антантата печат.⁹⁴

С пряката парична подкрепа на руската легация бяха основани вестниците „Балкански сговор“ и „Балкански курьер“. Обсъждаха се планове за снабдяване на всички опозиционни вестници — „Мир“, „Пряпорец“, „България“, „Народ“, „Радикал“ и „Земеделско знаме“, с хартия на довоенни цени.⁹⁵ В. Велчев преговаряше с френския пълномощен министър Панафийо за издаване на вестник с франкофилска ориентация.⁹⁶ Започва да се осъществява и един мащабен и широко замислен план за прикрит подкуп на българските политици и за свързване на материалните интереси на част от по-заможните български селяни със Съгласението, известен под името Деклозиерова афера.⁹⁷ Дж. Баучер издаваше за своя сметка брошури, подготвяни от Английската агенция за пропаганда.⁹⁸

Усилията на съгласенската пропаганда не можаха да повлияят съществено върху политическите настроения в София. Решаващо бе съседите на България публично да обявят желанието си за компромис. Само така можеше да бъде разколебано недоверието на българското правителство към бившите съюзници. Декларациите на Гърция и Сърбия против подготвяното споразумение още повече засилваха неотстъпчивостта на Радославов. След като могъщите съюзници на Сърбия не можеха да ѝ се наложат в такъв напрегнат момент, каква беше гаранцията, че ще съумеят да сторят това след войната?

След близо месец и половина протакане на 3 август в София бе връчен отговорът на въпросите на българското правителство. Нотата не се различаваше съществено от предложенията, направени на 29 май.

Доколкото имаше някаква разлика, тя беше във вреда на българските интереси. Отново се гарантираше безспорната зона в Македония, но не се посочваше по какъв начин Съглашението възнамерява да принуди към отстъпки кралското правителство в Ниш. Още по-мъглява бе формулировката за хинтерланда на Кавала. Твърдеше се, че щял да получи „възможно най-широко тълкуване“, но преди всичко щял да зависи от областта, която Гърция ще получи около Смирна. Нито дума не се споменава за отстъпки в Добруджа.⁹⁹

Текстът отново нагледно демонстрираше безсилието на Антантата пред противоречивите апетити на балканските държави, чийто общ идеал бе, по израза на фон дер Голц „да получават, но нищо да не дават в замяна на полученото“. Ясно личеше, че Великите сили не са съумяли да постигнат взаимно приемлив компромис, който да им позволи да упражнят реален натиск върху правителството на либералите.

През лятото на 1915 г. съглашенските войски търпяха поражения по всички фронтове. Особено катастрофално бе положението на изток, което пряко се отразяваше върху духовете на Балканите. Още през юни русите бяха отстъпили без бой важната стратегическа крепост Перемисл, която само преди три месеца с върховни усилия бяха изтръгнали от австрийците, и бързо отстъпваха в Галиция, Полша и Литва. В австро-германски ръце попаднаха редица големи градове и силни крепости като Варшава, Каунас, Брест и др. При тази обстановка Антантата предлагаше като цена за влизането на България във войната територия, по-малка от обозначената на 29 май. Нито един от дипломатите в София не си правеше илюзии, че новата нота ще повлияе на Радославов и Фердинанд. По поръчение на Грей при връчването на нотата Х. О'Берн заяви, че ако България се покаже разположена да приеме направените ѝ предложения, би могло да се обмисли въпросът за предварителна окупация на част от Македония съгласно българските пожелания.¹⁰⁰

Сазонов, макар именно той да бе предложил тази стъпка, се противопостави на инициативата на англичаните, която щеше да ги постави в по-благоприятно стратегическо положение в София. Според него просто трябвало да се намекне на Радославов, че съюзните държави предвиждат някои методи на въздействие върху сръбското правителство, които ще го принудят да изпълни поетото от Антантата обещание и ще се изключи възможността от стълкновение между българската и сръбската армия.¹⁰¹

Разбира се, тези половинчати устни уговорки не можеха да поколебаят решимостта на Радославов. Нотата действително му оказва въздействие, но не и в насоката, към която се стремяха Грей и Сазонов. Окончателно бе затвърдено старото убеждение на българския министър-председател, че не могат да се очакват реални предложения от Съглашението. След 3 август преговорите с Турция за отстъпка на част от територията на Източна Тракия ускориха темпото си. Определено въздействие в това отношение оказа и австро-германската дипломатия. На 6 септември 1915 г. бе подписано съглашение между двете държави, според което на България бе отстъпена една част от територията, за която претендираше.¹⁰² Този външнополитически успех на Ра-

дославов независимо от уверенията в противното по страниците на правителствената преса свидетелствуваше, че той вече твърдо е решил да свърже съдбата на страната с каузата на Централните сили.

Въодушевление липсваше и у опозицията. Намаляха и даже почти изчезнаха призивите за незабавно включване във войната на страната на Антантата. Дори и пряко субсидираните от руската легация вестници запазваха умерен и привидно обективен тон и настояваха за реални гаранции. Единствено прогресивнолибералите следваха слепо фарватера на руската политика. Според тях цената, която сега можело да плати Съглашението, щяла да бъде най-голяма, тъй като то било в тежко тежко положение.¹⁰³ Все пак връчването на нотата стана повод за обсъждане на външната политика на България. Макар съдържанието ѝ да не бе обявено открито, лидерите на опозицията, както обикновено, бяха уведомени от дипломатическите представители на Антантата за основните ѝ пунктове. Първата идея бе да се принуди правителството да свика Народното събрание.¹⁰⁴ Надеждата бе, че лишено от подкрепата на привържениците на д-р Н. Генадиев, правителството не ще съумее да обвърже открито страната с Централните сили. В продължение на няколко дни основните опозиционни партии обсъждаха възможните искания, които биха могли да бъдат представени пред Радославов и царя, но не съумяха да постигнат съгласие. БЗНС предупреждаваше, че либералите водят страната към национална катастрофа.¹⁰⁵ Раздирана от колебания и противоречия, въпреки малкото си влияние в страната, опозицията не успя да се противопостави резултатно на политиката на Радославов. А и изглежда, че Н. Генадиев не пожела окончателно да скъса с правителството.

От Видин Найчо Цанов, който в отчаянието си беше напуснал София, пишеше на привържениците си: „Никаква трезва обединяеща мисъл не е проникнала досега в нашите политически групи, за да ги сплоти в една сплотена сила... Никаква светлинка не ми се мерка. Аз виждам, че ние сме сграбчени от духа на немския демон и вървим стремително към пригответената ни пропаст.“¹⁰⁶ Опозицията си издействуваша среща с Радославов, но той отказа да свика Народното събрание, като само намекна многозначително, че предстоят важни събития. Не помагаше и публикуваният манифест на опозиционните партии.¹⁰⁷ Или както съвсем правилно посочваше Н. Цанов: „Радославов няма да свика Народното събрание, защото не чувства нужда от него и главно, защото в опозицията той не вижда никаква сила пред себе си.“¹⁰⁸ От Видин лидерът на радикалите горчиво се оплакваше от услугата, която прави на Радославов българската „малодушна интелигенция, която няма куража да излезе пред своя народ, за да го сплоти и да го повика към самозащита“.

Скоро обаче писмото на неангажирания, но честен, русофилски настроен интелигент д-р Ст. Сарафов „Где са нашите водители“, което по мнението на съвременниците разтърси страната, опроверга становището му.¹⁰⁹ Оказа се, че не интелигенцията, а буржоазните политикани, които не смееха да призват към решителни действия или като Н. Цанов малодушно бягаха от отговорност в решителния момент, са главните виновници за политическата стагнация в София. Апелът на д-р Сарафов бе подкрепен от откритото писмо „Към българския на-

род“, подписано от Ив. Вазов, д-р Стамболски, Д. Мишев, Ат. Шопов и др.¹¹⁰ Това бе последната открита проява на съглашенофилски на-строена интелигенция. Не помогна и срещата на лидерите на буржоазната опозиция с Фердинанд. Единствено земеделците в лицето на водача си Ал. Стамболийски се обявиха против проектираното въвлечане на България във войната, но устният им протест, както и митингите, организирани от тесните социалисти, едва ли щяха да стреснат правителството.¹¹¹

Скоро след връчването на нотата от 3 август Грей лично се включи в кампанията, целяща да се изтръгнат отстъпки за България. Уведомен за дадените от съюзните държави обещания, Пашич реагира остро.¹¹² Сръбските държавници напомняха, че световната война е започнала заради Сърбия, поради което смятаха за основно задължение на великите държави — да удовлетворят сръбските искания. За Пашич границата от българо-сръбския съюзен договор от 1912 г. беше невъзможна и той настояваше за ревизирането ѝ. Грей категорично отказа каквито и да било корекции в сръбска полза.¹¹³ Убедено, че нищо по-малко от спорната зона няма да удовлетвори България, английското правителство се противопоставяше твърдо на всяко по-нататъшно изменение на вече направените предложения. В телеграми до британския пълномощен министър в Сърбия Грей искаше Белград да обещае тържествено, че ще отстъпи след войната безспорната зона,¹¹⁴ опитваше се да получи съгласието на кралското правителство за окупация на източната част на Вардарска Македония в деня, когато България обяви война на Турция.¹¹⁵

Към средата на август Великобритания се превърна в най-активната съглашенска държава на Балканите. Докато през май активността на Грей бе продиктувана от надеждата България да се намеси пряко във военните действия, сега най-много, на което можеше да се надява английският министър на външните работи, бе да се бори за благожелателен български неутралитет и така да предпази Сърбия, а и британските войски на Галиполи от неминуем разгром. В реч пред Думата Сазонов призова Сърбия към отстъпки, но след това съзнателно мина в сянка, за да не подравя руското влияние в Ниш.¹¹⁶ Само от време на време княз Трубецкой подкрепяше английските инициативи. В отговор на емоционалните призови на стария славянофил за отговорността на Сърбия пред славянството Пашич заяви хладнокръвно, че ако Сърбия трябва да избира между Македония и южното славянство, ще избере Македония.¹¹⁷

Разочарован от реакцията на сръбския министър-председател, Грей поръча на Де Гра да му напомни, че исканите територии са били признати като чисто български от самия Пашич.¹¹⁸ А пред сръбския пълномощен министър в Лондон заяви, че „като упорствува в съхранението на тази позиция, Сърбия независимо от старанията на държавите да пазят нейните истински интереси се подлага на явна опасност в обстоятелства, които сама усложнява.“¹¹⁹

Натиск бе упражнен и върху Венизелос. В отговор на молбата му за заем в Лондон му бе отговорено, че ще го получи само ако „Гърция смекчи сегашното си безкомпромисно отношение по въпроса за Кавала“¹²⁰.

Положението по фронтовете обаче ставаше толкова застрашително, че и сръбското правителство се убеди в необходимостта от известни отстъпки. На 16 август Скупщината упълномощи правителството в случай на крайна необходимост да обещае на България цялата безспорна зона.¹²¹ Едновременно всички сръбски държавници се впрегнаха да изтъргуват колкото е възможно по-голяма част от безспорната зона за Сърбия или да получат срещу отстъпването ѝ на България колкото е възможно по-голяма компенсация. Сръбският пълномощен министър в Лондон М. Бошкович предлагаше преговорите да се водят за цялата територия източно от Вардар. Подобна стъпка направи и колегата му в София. Той предлагаше двустранни преговори с българското правителство върху базата на отстъпването на източната част от Вардарска Македония. Радославов отказа, като заяви, че има по-големи обещания от Съглашението.¹²² По това време в пълен ход бе вече подготовката за подписването на съюстен договор между България и Германия.

На 1 септември Пашич връчи отговора си на дипломатическите представители на Антантата в Ниш. Възстановяването на старата договорна граница се обявяваше за невъзможно. Сръбският министър-председател искаше някои „незначителни корекции“ в сръбска полза. Те обхващаха, грубо казано, около половината от безспорната зона, в това число Охрид, Ресен, Крушево, Велес и „люлката на сръбския народ“ — Прилеп. Той патетично възкликваше, че „отстъпвайки част от своя народ и своята територия за успеха на общото дело, Сърбия принася жертва, която не може да се сравни с жертвите на никоя от съюзниците, и затова счита, че е в правото си да очаква от съюзните държави без колебание да удовлетворят другите национални искания“. Срещу „жертвата“ си кралското правителство искаше да се признае правото на Сърбия да се обедини с Хърватия — въпрос, по който вече много се беше писало в пресата, но който до момента не беше поставян на такова официално ниво.¹²³ Тези маневри, и то по време, когато ножът беше опрял о кокал, бяха предзнаменование, какви извъртания можеха да се очакват след края на войната.

Дипломатите на Антантата бяха объркани. Отговорът на Пашич беше окачествен като незадоволителен. Англичаните негодуваха от неотстъпността на сърбите, но нямаше как да им повлияят освен с призови към умереност.¹²⁴ Сазонов препоръчваше да се прибегне към дипломатическа хитрост, която не стоеше твърде далече от измамата. Той предлагаше на българското правителство да се съобщи, че Пашич е дал благоприятен отговор, като само няколко маловажни въпроса още оставали неразрешени. Грей споделяше становището му. Според него още веднъж трябвало да бъде гарантирана безспорната зона и ако българското правителство изяви желание, съюзните сили трябвало да окупира източната част на Вардарска Македония в деня, когато България обяви война на Турция. Въпросите за Кавала и Добруджа отново се подминаваха. На България трябваше да се заяви, че ако не влезе във войната до 20 септември, предложенията на Съглашението ще загубят силата си.¹²⁵

Сазонов бе изгубил всяка надежда не само да спечели сътрудничеството на България, но и да запази неутралитета ѝ. Според някои ав-

тори руският Генерален щаб имал по-добра осведомителна мрежа в България и бил в течение на съюзните ѝ отношения с Германия.¹²⁶ Все пак руският министър на външните работи не искаше да дава на Фердинанд „казус бели“ за нападение срещу Сърбия и се противопоставяше да се определя срок за влизането на България във войната. Той бе и против окупирането на източната част от Вардарска Македония, тъй като на страниците на официоза българското правителство се бе вече изказало против подобна възможност.¹²⁷

Грей прие аргументите на Сазонов, но настояваше правителството на Радославов да заяви дали е готово в близко бъдеще да влезе във войната.¹²⁸ Той отново опита да предупреди Пашич, че трябва да бъде по-отстъпчив, защото „единственото, от което Сърбия трябва да се бои в момента, е българско нападение. Тя не може да се сражава на два фронта.“¹²⁹

След двуседмични обсъждания новото предложение пред България бе готово. На 13 септември 1915 г. пълномощните министри на Антантата го връчиха на Радославов. То съдържаше гаранция за спорната зона в Македония при условие, че България нападне Турция и сключи военна конвенция със съюзниците.¹³⁰ Конфиденциално О'Берн съобщи, че съгласенските войски са готови да окупират Македония в деня на обявяването на война на Турция.¹³¹ Самият той обаче смяташе, че ако подобно предложение е било включено в нотата от 29 май, е можело да се очаква успех. Сега вече бе много късно. Нищо не можеше да спре правителството на Радославов от пътя, който е поело. Пролетта и лятото на 1915 г. видеха най-големите германски успехи през войната, докато Съгласението отстъпваше по всички фронтове. Германските победи заслепяваха Фердинанд и българския министър-председател. Те смятаха, че победата на Централните сили е въпрос на месеци, и бързаха да не изтърват подходящия момент. Още преди да бъде връчена последната нота на Антантата, съюзният българо-германски договор вече бе подписан.¹³² А и тя носеше всички белези на отчаяние и не можеше да се очаква друга участ освен отхвърлянето ѝ. Самият Грей бе твърдо убеден, че при създадите се обстоятелства срещу безспорната зона можеше да се очаква най-много запазването на българския неутралитет.¹³³

На 22 септември 1915 г. правителството на либералите обяви мобилизация. В декларацията му се заявяваше: „С мобилизацията България стъпва във фазата на въоръжения неутралитет, който не бива да се разбира като приготвление за война. България няма агресивни намерения спрямо съседите си, но е твърдо решена с пушка при нозе да отстоява своите права и независимост.“¹³⁴ Същевременно, решил да извърти докрай, Радославов изпрати нота на Антантата, с която искаше разяснения по предложенията от 13 септември.¹³⁵

Нито декларацията, нито нотата на Радославов могат да заблудят никого. Грей официално заявява, че войната все още би могла да се избегне, но във Форин офис започнаха да обсъждат планове за изпращане на експедиционен корпус в Солун.¹³⁶ В Камарата на общините английският министър на външните работи направи жест на благосклонност към България, като го съчета със заплаха: „В нашата страна не само няма враждебност към България — заяви той, —

но има и традиционно чувство на симпатия към българския народ.“ При влошилите се условия в Югоизточна Европа, посочи Грей „ние сме готови да дадем на нашите приятели на Балканите цялата подкрепа, която е по силите ни... без резерви и ограничения.“¹³⁷ Целта бе да не се провокира България към нападение. Форин офис се изказа против предложението от руското правителство ултиматум, против настоятелното предложение на сръбския Генерален щаб България да бъде нападната, преди още да е завършила мобилизацията ѝ.¹³⁸

Едва в началото на октомври Грей отстъпи пред руския написк. Безсмислено беше да се афишират добри отношения със София, когато всеки момент се очакваше да започне нападението срещу Сърбия. На 4 октомври 1915 г. Хю О.Берн връчи на българското правителство ултиматум. В него се искаше да бъдат скъсани всички връзки с Германия и да се експулсират от страната германските офицери. На следния ден той напусна София.¹³⁹

Последният англичанин, който напусна България, бе Дж. Баучер.¹⁴⁰ На 15 октомври 1915 г. Великобритания обяви война на България.¹⁴¹

За по-малко от два месеца след влизането на България във войната сръбската армия бе разбита.¹⁴² Предварително примирени с разгрома ѝ Англия, Франция и Русия не ѝ предоставиха никаква реална помощ. Централните сили станаха господари на почти целия Балкански полуостров.

Крахът на съюзническата дипломация доведе и до окончателния провал на операцията при Дарданелите. До този момент единствено липсата на тежка артилерия не позволяваше на турците да отблъснат дебаркиралите на Галиполския полуостров войски в морето. С установяването на преки връзки между Германия и Цариград това вече не представляваше проблем. В края на 1915 г. съюзническата армия се евакуира от Галиполския полуостров.¹⁴³

За Великобритания провалът при Дарданелите бе само едно, малък и тежко поражение в победоносната война. И преди в нейната история бяха записвани частични неуспехи, но в крайна сметка всичко бе заемало законните си места и имперският принцип оставаше непоклан. Провалът скоро се превърна в източник на интерес единствено за историците и горестно възпоменание за семействата на загиналите по безплодните и сухи брегове на Галиполския полуостров.

За България обаче това поражение на съглашенската дипломация и на англо-френските армии сложи началото на дългия и мъчителен път към втората национална катастрофа. Тя окончателно пречупи възрожденския дух на българина, дух, който му бе позволил само за три десетилетия и половина да направи огромни крачки по пътя на преодоляването на наследената от турците вековна изостаналост.

След втората катастрофа идеалът на българина за национално обединение придоби чисто теоретичен аспект. Разгневените маси обърнаха поглед не само към недостойните водители на народа в него-

вия разгром, но и към самата идея — в значително по-голяма степен българинът стана безразличен към нея. Вниманието му бе погълнато от вътрешните конфликти и все по-рядко и инцидентно се отклоняваше към съплеменниците му в Македония, Добруджа и Тракия.

Втората катастрофа утвърди мястото, което България бе заела на Балканите още след Букурещкия договор от 1913 г. — слаба държава, от която обаче всичките ѝ съседки имаха основания да се страхуват. Имаше обаче и една съществена разлика. Докато през двете отделивши края на Междусъюзническата от началото на Първата световна война години българските политици се тешаха с мисълта, че все още не всичко е изгубено, сега бе ясно, че България няма на какво да разчита освен на една умерена и предпазлива политика. Катастрофата окончателно затвърди у българина циничното равнодушие, с което през по-голямата част от историята си се бе отнасял към своите управници, тези, които и сега безсмислено пропиляваха неговия труд и неговите ратни усилия.

И въпреки тези резултати, някоя от които и досега тегнат върху българската външна политика; а други — трайно са се запечатали в народностната характеристика на българина, катастрофата и причините, довели до нея, все още не са получили нужното внимание. Сравнително по-добре е изследвана единствено революционната активност на масите и някои аспекти на политическото групиране на буржоазията по време на войната и непосредствено след нея.¹⁴⁴ Парадоксално е, че във Великобритания има повече научни изследвания върху частния проблем за Дарданелската операция и нейното отражение върху вътрешнополитическите борби, отколкото в България върху намесата ѝ във войната, политиката на правителството на д-р В. Радославов и националната катастрофа.

Все още не е даден задоволителен и изчерпателен отговор, защо България и Турция станаха единствените държави, които по време на Първата световна война се съюзиха с Централните сили. В първите години след поражението отговорът бе еднозначен — виновно е предателското правителство на либералите начело с Радославов, което пренебрегна блестящите перспективи, начертани от щедрите дипломати на Антантата, и привърза България към вече скърцащата бойна кола на Австро-Унгария и Германия. Малко приглушени бяха критиките към Фердинанд — все пак представител на Кобургския род, още властвуваше над страната. И колкото повече се отдалечаваха дните на 1914 — 1915 г., толкова повече в паметта ни пишещите се изтриваха колебанията и съмненията, владяли над българските политически дейци през лятото на съдбоносната за България 1915 г., толкова по-безкористни изглеждаха обещанията, направени от Съглашението. Опитите на самия Радославов и на някои членове на екипа му да оневинят водената политика не срещнаха разбиране. След Девети септември тази оценка не само бе затвърдена, но и подсилена с яростното отричане на ролята на монархическия институт в нашата нова и най-нова политическа история. А в същото време някои чужди изследователи, недотам свързани с реалностите на българската история, с надеждите и крушенията на

българския народ, съумяха да дадат една по-реалистична, далеч от емоционални подбуди картина на положението в България през месеците преди намесата ѝ във войната.

Едва сега, след изминаването на повече от шест десетилетия и разкриването на много неизвестни архивни материали, става възможно да се очертае по-пълно картината на дипломатическото наддаване в София през така нареченото „българско лято“.

Поражението на съглашенската дипломация до голяма степен бе предопределено от естеството на българските национални проблеми от тежките поражения по фронтовете през лятото на 1915 г. Обяснявайки пред общественото мнение причините за провала, министрите на външните работи на Русия, Великобритания и Франция щяха да опитат да се възползват от тези обективни предпоставки.¹⁴⁵ Но отговорите, които Грей даваше на разгневените депутати в Парламента, съвсем не бяха изчерпателни. За всички наблюдатели бе ясно, че Антантата не бе съумяла да си постави реални задачи в София и да ги преследва последователно. В противоречията между Бакс-Айрънсайд и Савински рефлексите на неугасналите предвоенни амбиции между британската и руската дипломация. В плен на дългогодишния си опит за относителната тежест на политическото влияние на Русия на Балканите Грей въобще не съумя сериозно да погледне България като бъдеща опора на английската политика. За него тя бе по-скоро карта, с която би могъл да блъфира пред Петроград, а в удобен момент да я пожертвува срещу определен стратегически преимущество в друг, по-важен за Великобритания район. Дори в момент, когато Лондон ставаше най-активната политическа сила в София (май, август 1915 г.), в съзнанието на ръководителя на британската дипломация се бореха съмненията за навременността и евентуалните резултати от правените постъпки. Един от ръководителите на империя с повече от четиристотин милиона поданици, разпростряла се на всички части на света, зает с решаването на глобални проблеми, Грей не съумя да преодолее инстинктивната неприязън, с която се отнасяше към боричкането на балканските държави за Македония. Политиката му през тези месеци носеше белезите на конюнктурата и политическия компромис, а най-важните решения бяха вземани под натиска на събитията по фронтовете. Всичко това не можеше да предизвика в София доверие към политиката на Съглашението.

А в София и без това политическите настроения срещу Русия, Франция и тяхната съюзница Сърбия бяха твърде силни. Но възможност, ако не за пряка намеса на страната на Антантата, то поне за поддържане на неутралитета до по-подходящ момент, съществуваше. Действително либералите съчувстваха на Централните сили, но, обективно погледнато, от Берлин и Виена можеха да се очакват по-съществени придобивки за България, отколкото от Съглашението, прекалено свързано със съседките ѝ. Вярно е, че и лица от правителствения екип поддържаха недотам благовидни финансови взаимоотношения с дипломатическите представителства на Централните сили, но това не излизаше извън рамките на нравите на епохата. Без особено зъриране подобни примери можеха да се открият и в противния лагер. Не бива да се надценяват и връзките на Фердинанд с Германия и Австро-Унгария. Дори политическите му противници никога не бяха твърждали, че

българският цар е глупав. За него бе пределно ясно, че повторението на катастрофата от лятото на 1913 г. ще му коства короната. Затова отлагаше окончателното си решение до лятото на 1915 г., когато стана ясно, че Антантата не желае или няма възможност да осигури твърди гаранции за предлаганите отстъпки.

Казаното дотук не е продиктувано от стремеж за оневиняване на действията на Радославов и Фердинанд. Допуснатите фатални грешки се дължаха на съвсем други причини. Потънали във вътрешнобалканските конфликти, в условията на най-сериозната до този момент политическа криза на стария континент, българските дипломати не съумяха да обхванат всичките ѝ аспекти. Тясно регионалното мислене, неумението им да отделят стратегически от тактически значимото доведе до погрешните им решения. В най-добри случаи полезренето им бе ограничено от Проливите, от една страна, и Мазурските езера, от друга.

Привикнали да бъдат обект преди всичко на вниманието на Русия и Австро-Унгария, и то във връзка с разрешаването на Източния въпрос, те въпреки искреното си желание да обединят българския народ го поведоха към катастрофа. Или както пише от доброволното си заточение във Видин Н. Цанов: „Радославов и неговите другари, хора с ограничен ум и най-посредствени държавнически способности, си въобразяват, че те са вече спасителите на България, обединителите на българското племе.“¹⁴⁶

А опозицията, обезверена от недостатъчните гаранции на Съглашението, от военните му поражения, от липсата на силна личност, която би могла да сплоти разпокъсаните ѝ усилия, се ограничи с устни протести и не съумя да предложи реална алтернатива на обвързването с Централните сили.

„Така завърши една от най-важните глави в историята на дипломатията“ — щеше да каже Аскуит в своя доклад пред краля.¹⁴⁷ Така завърши може би последната реална възможност за компромисно разрешаване на националните противоречия на Балканите и отстраняване на вътрешното напрежение, което и в следващите десетилетия щеше да характеризира взаимоотношенията им и да ги превръща в удобна плячка за всеки агресор.

¹ Така съвременниците на разглежданите събития, подчертавайки важното място, което България заема в съглашателската политика на Балканите, наричаха лятото на 1915 г. Вж: М. Дюнан. Българското лято (юли 1915 — октомври 1915 г.), С., 1918.

² Лидерът на консерваторите Бонар Лоу, който от няколко месеца присъствуваше на заседанията на правителството, заплашил, че ако Чърчил не подаде оставка, ще разкрие пред Парламента причините за провала на операцията. Вж: St. Koss, *The Destruction of Britain's Last Liberal Government*. — *Journal of Modern History*, 1968, 40, No. 2.

³ История Первой мировой войны. Т. 2. М., 1975, с. 37—47.

⁴ Дипломатически документи по намесата на България в Европейската война. Т. 1, С., 1921, № 801, 28/15 апр. 1915.

⁵ Ch. Hobhouse. *Inside Asquith's Cabinet*. London, 1977, p. 239—240.

⁶ Дипломатически документи по намесата на България. Т. 1, № 822, 25 апр. / 8 май 1915, Радославов — Хаджимишев, — ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 18, л. 35; а. е. 250, л. 50. Инструкции в подобен смисъл Радославов изпраща и в Париж на Д. Станчов. — ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 253, л. 44, 17/4 май 1915. Радославов — Станчов. Становището на Т. Влахов, че „на несериозните Радославови приказки в Лондон погледнаха доста сериозно“, не издържа критика. Т. Влахов. Отношенията между България и Централните сили по време на войните (1912—1918). С., 1957, с. 194.

⁷ Константинополь и Проливы. Т. 2, М., 1926, № 202, 11 май 1915, Савински — Сазонов: Международные отношения в эпоху империализма. Серия III. Т. 7, ч. II, № 733, 11 май 1915, Савински — Сазонов.

⁸ PRO: FO 371, v. 2243, No. 21581, 24 февр. 1915, Grey—Bax-Irsonside.

⁹ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 253, л. 6, 30 апр. / 13 май 1915, Станчов — Радославов; а. е. 246, л. 57, 16/3 май 1915; а. е. 253, л. 1, 14/1 май 1915, л. 31 от 16/3 май 1915, л. 51, 18/5 май 1915, Ризов — Радославов; ф. 313, оп. 1, а. е. 472, л. 1—20, 20 апр. / 3 май 1915 и 19/6 май 1915, Йоцов — Радославов.

¹⁰ Пак там, ф. 176, оп. 3, а. е. 18, л. 43—44, 28 май / 11 юни 1915, Тошев — Радославов.

¹¹ Пак там, ф. 313, оп. 1, а. е. 556, л. 4—8, 25 апр. / 8 май 1915. Колушев — Радославов.

¹² L. Einstein. *Inside Constantinople. A Diplomatist's Diary During the Dardanelles Expedition. April-September 1915*. London, 1917, p. 109. H. Morgenthau. *Ambassador Morgenthau's Story*. New York, 1918, p. 266.

¹³ Ch. Vopicka. *Secrets of the Balkans*. Chicago, 1921, p. 41.

¹⁴ N. Muir. *Dimitri Stancioff, Patriot and Cosmopolitan, 1864—1940*. London, 1957, p. 112.

¹⁵ Воля, V, бр. 631, 18/5 март 1915; бр. 640, 28/15 март 1915; бр. 644, 20 март / 2 апр. 1915.

¹⁶ МОЭИСТ. 7, ч. II, № 767, 15 май 1915, паметна записка на английското посолство в Петроград — Сазонов.

¹⁷ PRO: CAB 37(131) 2 юли 1915.

¹⁸ МОЭИ. Т. 7, ч. II, № 767, 15 май 1915, бележка към документа; S. Damjanov. *Les efforts de la France pour gagner la Bulgarie à la cause des Puissances de l'Entente dans la Première guerre mondiale*. — *Etudes Historiques*. S., 1970, V, p. 476—477.

¹⁹ МОЭИ. Т. 7, ч. II, 19 май 1915, паметна записка на английското посолство в Петроград — Сазонов.

²⁰ Пак там. Т. 8, ч. I, № 6, 25 май 1915, Сазонов — Поклевски; Т. 7, ч. II, № 816, 23/10 май 1915, Сазонов — Савински.

²¹ Пак там. Т. 7, ч. II, № 806, 21 май 1915, Изволски — Сазонов; № 808, 21 май 1915, Савински — Сазонов.

²² Пак там. № 816, 23 май 1915, Сазонов — Савински.

²³ Дипломатически документ по намесата на България. Т. I № 879, Савински — Радославов.

²⁴ K. Robbins. *British Diplomacy and Bulgaria, 1914—1915*. — *Slavonic and East European Review*, V. 49, 1971, No. 117.

²⁵ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 253, л. 158, Чапрашников — Радославов.

²⁶ МОЭИ. Т. 8, ч. I, № 30, 28 май 1915, Трубецкой — Сазонов.

²⁷ Пак там, № 32, 29 май 1915, Трубецкой — Сазонов.

²⁸ Пак там, № 39, 30 май 1915, Трубецкой — Сазонов; бележка към № 39 на с. 57.

²⁹ Записни седница министарског савета Србије 1915—1918. Београд, 1976, с. 82, заседание на 9 юни 1915.

³⁰ МОЭИ. Т. 8, ч. I, № 95, 10 юни 1915, Штрандтман — Сазонов.

³¹ Пак там, № 42, 31 май 1915, нота на гръцката легация в Петроград — Сазонов.

³² Пак там, № 49, 2 юни 1915, паметна записка на английското посолство в Петроград — Сазонов.

³³ Пак там, бележка към № 45, 1 юни 1915, Бенкендорф — Сазонов.

³⁴ PRO: FO 371, V. 2258, No. 67751, 26. V. 1915, Grey-Barclay.

³⁵ За разпити сред народнолибералите вж: Воля, V, бр. 729, 16/3 юли 1915; Д-р Н. Геннадиев и Народно-либералната партия. С., 1915; А. Кермекчиев. Геннадиев пред съда на народнолибералите. С., 1915; д-р В. Ничев. Русофилството на д-р Н. Геннадиев. С., 1915; Ст. Стаматов. Къде е злото в народнолибералната партия. С., 1915.

³⁶ Д. Петков. Виновиците за погрома на България през септември 1918 г. С., 1927, с. 67—70. Становището на Д. Петков се потвърждаваше и от един мемоар на Кларк от 15 юни 1915 г. до английското правителство. Британският дипломат напълно признаваше справедливостта на исканията на България за сигурни граници, тъй като след войната едва ли някоя велика сила щеше да се намеси с оръжие в ръка на Балканите, за да подкрепи претенциите ѝ, макар и те да са „справедливи“.

³⁷ Дипломатически документи по намесата на България. Т. I, № 698, 25/12 февр. 1915; Т. Влахов. Цит. съч., с. 211—212.

³⁸ При разпит пред Държавния съд бившият министър Ж. Бакалов заявил: „Голяма част от министрите сме поддържали в Министерския съвет, че трябва да отидем към тази групировка, която повече ни обещава“, а след това добавил: „Тръгнахме с Централните сили, защото н военните ни казваха, че победата е тяхна.“ Вж: ЦДИА, ф. 233, оп. 2, а. е. 2, л. 2—4.

³⁹ ЦДИА, ф. 381, оп. 1, а. е. 49, л. 34, 26 май / 8 юни 1915, Хаджимишев — Радославов; ф. 176, оп. 3, а. е. 280, л. 2.

⁴⁰ МОЭИ. Т. 8, ч. I, № 140, 19 юни 1915, Савински — Сазонов.

⁴¹ Пак там, № 68, 5 юни 1915, дипломатическата канцелария при Генералния щаб — Сазонов.

⁴² K. Todorov. *Balkan Firebrand*. Chicago, 1943, p. 60; PRO: Fo 371, V. 2243, No. 22182, 25. II. 1915, Vax-Ironside.

⁴³ България, XVII, бр. 49, 22 май / 4 юни 1915; Мир, XXI, бр. 4585, 21 / 8 юни 1915.

⁴⁴ Балканска поща, I, бр. 17, 22 май / 4 юни 1915; бр. 24, 29 май / 11 юни 1915.

⁴⁵ България, XVII, бр. 47, 30 / 17 май 1915.

⁴⁶ Народен завет, I, бр. 178, 4 апр. / 22 май 1915; бр. 192, 20 / 7 юни 1915; бр. 193, 22 / 9 юни 1915.

⁴⁷ ЦДИА, ф. 176 оп. 3, а. е. 18, л. 41.

⁴⁸ МОЭИ. Т. 8, ч. I, 19 юни 1915, с. 161, Бенкендорф — Сазонов.

⁴⁹ Пак там, № 126, 17 юни 1915, Изволски — Сазонов.

⁵⁰ Пак там, № 136, Сазонов — Бюкенън, Палеолог.

⁵¹ В. Виноградов. Румыния в годы Первой мировой войны. М., 1969, с. 48; В. Емец. Противоречия между Россией и союзниками по вопросу о вступлении Румынии в Первой мировой войны. — Исторические записки. Т. 56, 1956.

⁵² МОЭИ. Т. 8, ч. I, № 165, 23 юни 1915, Бенкендорф — Сазонов.

⁵³ C. Theodoulou. *Greece and the Entente*. Thessaloniki, 1971, p. 158; PRO: CAB/37/131/17, 6 юли 1915.

⁵⁴ Публикуваните от съветското правителство секретни документи на царското правителство убедително доказаха още през 1917 г., че нито при преговорите за

въвличане на Италия във войната, нито при определянето на бъдещите руски придобивки на Пролливите или английски в арабските страни, британската дипломация не се е ръководела от подобни съображения.

⁵⁵ МОЭИ. Т. 8, ч. I, № 142, 20 юни 1915, Грей — Сазонов.

⁵⁶ Пак там.

⁵⁷ Пак там, № 149, 21 юли 1915, Сазонов — Палеолог, Бюкенън, пак там, № 174, 24 юни 1915, паметна записка на френското посолство в Петроград — Сазонов.

⁵⁸ M. Gilbert. Winston Churchill, V. III. 1971, p. 505.

⁵⁹ PRO: CAB/37/129/1/ 1 юни 1915; PRO: CAB/37/129/10/ 4 юни 1915.

⁶⁰ PRO: CAB/37/136/8/ 26 юни 1915.

⁶¹ K. Calder, Britain and the Origins of New Europe, 1914—1918. Cambridge, 1976, p. 40; на заседанието на комитета за Дарданелите от 5 юли 1915 г. се стига до извода, че „от военна гледна точка най-важен въпрос за нас е сътрудничеството на България“. Вж: PRO: CAB/42/3/7/5 юли 1915 г.

⁶² ЦДИА, ф. 381, оп. 1, а. е. 50, л. 95, 24 юни / 7 юли 1915, Хаджимишев — Радославов; M. Anderson. Noel Buxton. London, 1952, p. 77.

⁶³ C. Stephano. The Bulgarians and Anglo-Saxondom. Berne, 1919, p. 217—220.

⁶⁴ Демократически преглед, XII, бр. IV, юли 1915.

⁶⁵ Няколко години след войната в реч пред Народното събрание Ал. Стамболийски изказал мнение, че Бакс-Айрънсайд имал силно влияние вързу Радославов и го предпазвал от пълната опека на Фердинанд. Смяната му означавала, че България безвъзвратно тръгва по пътя на съюз с Централните сили, тъй като Фердинанд ставал пълновластен господар на страната. Стенографски дневници на 19 ОНС, II IC, 243, V, VIII. 1981, с. 634—637). Наличният изворов материал, както и единодушната преценка на съвременниците напълно опровергават подобна теза, издигната с оглед на известни политически съображения.

⁶⁶ Дипломатически документи по намесата на България. Т. I, № 934, 30/17 юни 1915, Хаджимишев — Радославов. Според пълномощния министър в Букурещ С. Радев младотурското правителство само сигнализирало за контрабандата, за да влоши отношенията между България и Великобритания. Вж: ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2283, л. 13.

⁶⁷ МОЭИ. Т. 8, ч. I, № 180, 25/12 юни 1915, паметна записка на английското посолство в Петроград — Сазонов.

⁶⁸ Пак там, ч. I, № 180, 25/12 юни 1915, паметна записка на английското посолство в Петроград — Сазонов.

⁶⁹ Пак там, № 223, 1 юли 1915, Бенкендорф — Сазонов.

⁷⁰ Константинопол и Проливы. Т. II, № 209, 8 юли 1915.

⁷¹ PRO: CAB /37/ 130 /29/ 1 юли 1915.

⁷² МОЭИ. Т. 8, ч. I, № 243, 5 юли 1915, Демидов — Сазонов.

⁷³ Пак там, № 268, 9 юли 1915, паметна записка на английското посолство в Петроград — Сазонов.

⁷⁴ E. Camp u s. L'activité diplomatique de la Roumanie entre les années 1914 et 1918. — Revue Roumaine d'histoire. V. VII, 1968, No. 6, p. 1115—1120.

⁷⁵ МОЭИ. Т. 8, ч. I, № 357, 21 юли 1915, Бенкендорф — Сазонов.

⁷⁶ Константинопол и Проливы. Т. 2, № 253, 27 авг. 1915, Изволски — Сазонов; МОЭИ. Т. 8, ч. I, № 357, Бенкендорф — Сазонов.

⁷⁷ PRO: FO 371, v. 2262, No. 10639, 8 септ. 1915.

⁷⁸ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2296, л. 9, Чапрашников — Радославов; МОЭИ. Т. 8, ч. I, № 364, 24 юли 1915, Бюкенън — Сазонов.

⁷⁹ Записки седница министарског савета Србије, 1915—1918, с. 112.

⁸⁰ PRO: FO 371, v. 2262, No. 10639, 8 септ. 1915, V. Chitrol—Grey.

⁸¹ МОЭИ. Т. 8, ч. I, № 140, 19 юни 1915, Савински — Сазонов.

⁸² През тези месеци вероятно с финансовата помощ на германците, действащи под прикритието на „Български търговски вестник“, бяха издадени редица сериозни брошури. Вж: М. Рифат. Стойността на английските обещания, преценени според официалните декларации, направени на египетския народ. С., 1915; Руската политика спрямо България и българския народ от 1878 до 1914 г. С., 1915. Особено интересен бе сборникът от статии, есета, разкази и стихотворения от български и немски автори — Централните сили и България, С., 1915.

⁸³ Нов век, XIX, бр. 1874, 18 юни / 1 юли 1915 и бр. 1895, 27/14 юли 1915.

⁸⁴ Воля, V, бр. 737, 25/12 юли 1915; Стефан Стамболов и днешното положение на България. С., 1915; Стефан Стамболов — кога и защо се обяви против Русия. С., 1915.

⁸⁵ Ето само някои от памфлетите, в които се обсъждат насоките на външната политика на България: В. Ангелов. Моментът за България. С., 1915; К. Георгиев. Германският дух и Световната война. С., 1915; Към коя от воюващите страни трябва да се присъедини България. С., 1915; Хр. Силянов. Сръбско-българският спор и Русия. С., 1915; Тракиец. Европейската война и България. С., 1915; С. Бобчев. Какво блънват сърбите. С., 1915; С. Бобчев. Какво иска българският народ. С., 1915; Може ли Германия да победи. С., 1915; най-куриозно бе съдържанието на памфлета „Към сговор“. С., 1915. Авторите му — адвокати, лекари, военни, лица „близко до либералите“ според мнението на в. „Мир“, апелираха България да влезе във войната на страната на коя да е от двете враждебни групировки, за да не се пропусне подходящият момент за национално обединение.

⁸⁶ Мир, XXI, бр. 4600, 23 юни / 6 юли 1915; бр. 4585, 21/8 юни 1915; Пряпорец, XVIII, бр. 122, 28/14 юни 1915, бр. 136, 18/5 юли 1915.

⁸⁷ Д. Благоев. Съч. Т. 18, С., 1961.

⁸⁸ Л. Панайотов. Борбата на БРСДП (т. с.) против завоевателната и авантюристична политика на българската буржоазия в периода на войните (1912—1918). С., 1955, с. 60—64.

⁸⁹ БКП в резолюции и решения. Т. 1. С., 1957, с. 321.

⁹⁰ Л. Огнянов. Борбата на БЗНС против Първата световна война. С., 1977, с. 38—39.

⁹¹ Пряпорец, XVIII, бр. 114, 18/5 юни 1915.

⁹² Воля, V, бр. 714, 29/16 юни 1915.

⁹³ България, XVII, бр. 61, 19 юни / 2 юли 1915, бр. 66, 21/8 юли 1915; Мир, XXI, бр. 4616, 23/10 юли 1915; Пряпорец, XVIII, бр. 137, 20/7 юли 1915; Балканска поща, I, бр. 65, 24/11 юли 1915.

⁹⁴ МОЭИ. Т. 8, ч. I, 87, 27 май / 9 юни 1915. Савински — Сазонов; № 140, 19/6 юни 1915.

⁹⁵ Пак там, № 250, 6 авг. 1915, Савински — Сазонов.

⁹⁶ С. Дамянов. Деклозиеровата афера. — Векове, 1972, кн. 6.

⁹⁷ ЦДИА, ф. 140, оп. 1, а. е. 19; С. Дамянов. Цит. съч.; Л. Огнянов. Цит. съч., с. 40—42

⁹⁸ Вероятно благодарение на усилията му са публикувани брошурите: О. Григоровица. Англия. С., 1915; Л. Жорж. Речта на великобританския министър на финансите г-н Лойд Жорж върху войната. С., 1915; в София са проникнали и някои от изданията на Британската агенция за пропагандата, ръководена от Мастерман: Sir. Edward Cook. Защо воюва Англия. London, 1915; С. Чърч. Американският вердикт върху войната. Един отговор на манифеста на германските професори. 1915; S. Campbell. Secrets of Crew House. London, 1920.

⁹⁹ Дипломатически документи по намесата на България. Т. 1, с. 682; ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 18, л. 55.

¹⁰⁰ МОЭИ. Т. 8, ч. II, № 460, 8 авг. 1915, Сазонов — Бенкендорф.

¹⁰¹ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2256, 22 юли / 4 авг. 1915, Савински — Радославов.

¹⁰² Т. Влахов. Цит. съч., с. 214—220.

¹⁰³ България, XVII, бр. 74, 26 юли / 8 авг. 1915.

¹⁰⁴ Пряпорец, XVII, бр. 146, 29 юли / 11 авг. 1915.

¹⁰⁵ Л. Огнянов. Цит. съч., с. 39.

¹⁰⁶ БИА, ф. 192, а. е. 2, л. 1—3, Цанов — Апостолов.

¹⁰⁷ Пряпорец, XVII, бр. 170, 27/14 авг. 1915; БИА, ф. 192, а. с. 3, л. 42—43, Георгов—Цанов.

¹⁰⁸ БИА, ф. 192, а. е. 2, л. 4—12, Цанов — Бакалов.

¹⁰⁹ Свободно мнение, III, бр. 31, 8. IX/26 авг. 1915; К. Кацаров. 60 години живяна история. Montreaux 1970, с. 195—197.

¹¹⁰ Пряпорец, XVII, бр. 183, 12. IX/30 авг. 1915.

¹¹¹ Ал. Стамболийски. Двете ми срещи с цар Фердинанд С., 1919, с. 8—17.

¹¹² МОЭИ. Т. 8, ч. II, № 500, 13 авг. 1915, паметна записка на английското посолство в Петроград — Сазонов.

¹¹³ Пак там, № 476, 11 авг. 1915, Грей — Сазонов.

¹¹⁴ Пак там, № 540, 20 авг. 1915, Трубецкой — Сазонов.

¹¹⁵ Пак там, № 466, 9 авг. 1915, паметна записка на английското посолство в Петроград — Сазонов; № 540, 20 авг. 1915, Трубецкой — Сазонов.

¹¹⁶ Балкански говор, I, бр. 4, 31 юли / 13 авг. 1915.

¹¹⁷ МОЭИ. Т. 8, ч. II, № 522, 16 авг. 1915, Трубецкой — Сазонов.

¹¹⁸ Пак там, № 541, 16 авг. 1915, паметна записка на английското посолство в Петроград — Сазонов.

¹¹⁹ Пак там, с. 87, 17 авг. 1915, Бенкендорф — Сазонов. Упорството на Пашич бе оправдано и до голяма степен възнаградено. Сре у отстъпването на безспорната зона англичаните започнаха да увеличават евентуалните следвоенни придобивки за Сърбия. Вж: МОЭИ. Т. 8, ч. II, № 500, 13 авг. 1915, паметна записка на английското посолство в Петроград — Сазонов.

¹²⁰ Пак там, № 564, 24 авг. 1915, паметна записка на английското посолство в Петроград — Сазонов.

¹²¹ В. Емеш. Очерки внешней политики России 1914—1917. М., 1977, с. 215; G. Goosch. History of Modern Europe, 1978—1919. London, 1924, p. 584.

¹²² МОЭИ. Т. 8, ч. II, № 604, 28 авг. 1915, Савински — Сазонов; G. Trevelyan. Grey of Fallodon. London, 1938, p. 285.

¹²³ МОЭИ. Т. 8, ч. II, № 618, 1 септ. 1915, отговор на сръбското правителство до съюзните държави.

¹²⁴ P. Guinn. British Strategy and Politics 1914 to 1918. Oxford. 1969, p. 98: Вж: МОЭИ. Т. 8, ч. II, № 689 от 11 септ. 1915 и № 702 от 14. септ. 1915.

¹²⁵ МОЭИ. Т. 8, ч. II, № 627, 3 септ. 1915, Сазонов — Бюкенън; № 632, 4 септ. 1915, Грей — Сазонов; № 641, 5 септ. 1915, Сазонов — Изволски, Бенкендорф.

¹²⁶ C. Gruttwell. A History of the Great War, 1914—1918. Oxford, 1969, p. 228—229; МОЭИ. Т. 8, ч. I, № 209, 30 юни 1915, № 238, 3 юли 1915; Англичаните започнали да изграждат своя шпионска мрежа в България едва през март-април 1915 г. Вж: PRO: FO 371, v. 2255. No. 83773, 29 юни 1915.

¹²⁷ Във в. Народни права, бр. 188, 21 авг. / 3 септ. 1915, бе отбелязано, че само ако Македония бъде окупирана от български, а не от съглашенски войски, България би променила политиката си към Антантата.

¹²⁸ МОЭИ. Т. 8, ч. II, № 670, 8 септ. 1915, Бенкендорф — Сазонов.

¹²⁹ G. Trevelyan. Op. cit. p. 285; Пред сръбския пълномощен министър в София Чолак-Антич О'Бери изказал съжаленията си, че макар предаването на безспорната зона в Македония в български ръце да би променило коренно обстановката на Балканите, безкомпромисността на Ниш спъвала всички инициативи на Съглашението. Вж: Записни седница министарскогo савета Србије, с. 139, 13 септ. 1915.

¹³⁰ Дипломатически документи по намесата на България. Т. 1, с. 693.

¹³¹ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 18, л. 61.

¹³² Дипломатически документи по намесата на България. Т. II, № 1.

¹³³ МОЭИ. Т. 8, ч. II, № 704, 14 септ. 1915, паметна записка на английското посолство в Петроград — Сазонов.

¹³⁴ Дипломатически документи по намесата на България. Т. 1, № 1096, 22 септ. 1915.

¹³⁵ Пак там, с. 614.

¹³⁶ МОЭИ. Т. 8, ч. II, № 756, 23 септ. 1915, Бенкендорф — Сазонов. В разискванията по българската мобилизация в британското правителство намери място мисълта, че ако България се задоволи само с окупацията на безспорната зона в Македония, Антантата би могла и да не се намесва. У. Чърчил посочваше, че дори и в най-тежките дни на австрийската офанзива срещу Сърбия кралското правителство в Ниш е било принудено да държи в Македония четиридесетхилядна армия, за да подавя съпротивата на българското население. Вж: PRO: CAB /42/3/23 септ. 1915. С меланхолия в писмо до краля от 2 октомври Аскуит отбелязва: „За жалост вече е ясно, че България е срещу нас.“ Той добави, че сега тя ще заеме територията в Македония, за която „целият свят, включително и силите на Антантата признават, че има морално право“. Вж: PRO: CAB/37/135/1/2 септ. 1915.

¹³⁷ The Parliamentary Debates, Ser V, V. 74, 28 септ 1915; PRO: CAB/37/134/27/ 23. септ. 1915. През декември 1915 г. тези изявления на Грей са критикувани остро в Камарата на общините. В същност английският министър на външните работи не е толкова виновен. Думите му са продиктувани от силния натиск на французите, които така искали да окажат морална подкрепа на сръбските си съюзници. Вж: PRO: CAB/37/136/3/П X. 1915.

¹³⁸ P. Guinn, *Op. cit.*, p. 100.

¹³⁹ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 18, л. 67 и 69.

¹⁴⁰ Пак там, а. е. 229, л. 7; Българското правителство бе предложило на Баучер да остане в страната, за да продължава да отразява обективно положението, но той смятал, че в чужбина ще бъде по-полезен на справедливата българска кауза.

¹⁴¹ W. Miller. *The Ottoman Empire and Its Successors, 1801—1927*. London, 1966, p. 529.

¹⁴² G. Silberstein. *The Serbian Campaign of 1915. Its Diplomatic Background*. *The American Historical Review*. V. 73, 1967. No. 1.

¹⁴³ *The Cambridge History of British Foreign Policy, 1783—1919*. V. III, 1866—1919. New York, 1923, p. 511.

¹⁴⁴ М. Бирман. Революционна ситуация в България в 1918—1919 г. М., 1957; Х. Христов. Революционната криза в България през 1918—1919 г. С., 1957; В. Георгиев. Преговорите около създаването на Конституционния блок — Векове, 1974, кн. 1.

¹⁴⁵ Е. Грей заяви в Парламента: „То (балканското съгласие — б. а., И. И.) можеше да бъде осигурено само чрез задоволяване на всички разумни надежди и аспирации на балканските страни, включително и тези на България... По мое мнение ясно е, че само решително преимущество на съюзниците можеше да ни позволи политиката на балканско съгласие да преодолее противоположната политика на възбуждане на Балканска война.“ В: *The Parliamentary Debates. House of Commons, Ser. V. V. 75 (VIII)*, 2 ноем. 1915.

¹⁴⁶ БИА, ф. 192, а. е. 2, л. 4—12, 24 авг./6 септ. 1915, Н. Цанов — Ц. Бакалов.

¹⁴⁷ PRO : CAB/37/135/1/ 2. окт. 1915.